

СТАТУС ЧОЛОВІКА У СІМЕЙНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНЦІВ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У сучасній зарубіжній та вітчизняній соціо-антропологічній науці виділяється окремий напрям дослідження, а саме гендерна антропологія, яка займається вивченням феномену статі в суспільному житті.

Однією із найактуальніших проблем гендерної антропології є питання функцій обох статей у сімейній сфері, яка вже привертала увагу вчених. Передумови гендерних досліджень містяться в працях класиків етнографічної науки, які заклали фундамент усіх сучасних напрямів і галузей етнології та антропології. Передусім це П.Чубинський. У своїй праці “Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии” він розглянув питання різних видів робіт між чоловіками та жінками. Так, він писав, що українці вважали єдиним джерелом багатства працю на землі, бо саме вона вважалася єдиним справедливим способом для придбання права власності. Тому для успішного ведення господарства господарю необхідно мати господиню: “Без господаря двір, без господині хата плаче” – тобто чоловік - голова зовнішнього, а жінка – внутрішнього, хатнього¹. К.Грушевська розробила анкету з питання розподілу праці між чоловіком та жінкою і на її основі написала ряд статей². І.Франко також звернув увагу на питання розподілу обов'язків в бойківській сім'ї³. В.Охримович на основі своїх власних спостережень написав працю “Про родинну спільність в Скільських горах”, де порівняв міжродинні стосунки, розглянув питання розподілу результатів праці на землі⁴. П.Литвинова-Бартош розглянула і описала структуру весілля, що дає змогу простежити роль усіх дійових осіб, зокрема батька⁵.

Дослідження сімейних відносин не втрачає своєї актуальності на сьогоднішній день. Зокрема цій тематиці присвячена праця О.М.Кравець “Сімейний побут і звичаї українського народу”, в якій значна увага приділена аналізу структури сім'ї та взаємовідносинам між її членами⁶. В.К.Борисенко здійснила аналіз весільної обрядовості, враховуючи регіональний і часовий чинники⁷. А.П.Пономарьов досліджував різні аспекти українського інституту сім'ї⁸. У праці Р.Чмелика представлена структура сім'ї, виконувані нею функції, а також досліджена історія розвитку української малої сім'ї⁹. Статус жінки, а також взаємостосунки жінки та чоловіка досліджено у праці львівської дослідниці О.Кісь¹⁰. Проблемою жіночої і чоловічої сфер у сімейному житті українців займається М.Гримич, яка ґрунтовно дала аналіз проблемам власності, спадковості, звичаєво-правовим та договірно-зобов'язальним звичаєвим відносинам у селянській родині¹¹.

Сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується зростанням інтересу до інституту сім'ї як складової людського суспільного існування.

Щоправда, більшість праць на цю тему стосується ролі жінки, матері в родинній обрядовості. В даній статті досліджуються питання функції чоловіка в господарстві малої української сім'ї; дається характеристика участі чоловіка в громадському житті та у вихованні дітей.

Сім'я – це найдавніша форма організованого людського і соціального життя, яка й на сьогодні залишається одним із основних інститутів, оскільки нагальні і складні проблеми суспільства у сфері трудових ресурсів, відродження економіки і духовності українських сіл та міст, передачі етнокультурного і соціального досвіду, історичних надбань і традицій, виховання молодого покоління значною мірою залежить від стану і перспектив розвитку сім'ї¹².

На рубежі ХІХ і ХХ століть в Україні переважала мала сім'я, що складалася з однієї шлюбної

пари та неодружених дітей. Важливе значення для об'єктивного аналізу і глибокого розуміння структури і функцій сім'ї має врахування особливостей її функціонування в різних етнографічних регіонах України. Ці особливості найчастіше зумовлювалися географічними, соціально-економічними чинниками, локальними відмінностями в традиційно-побутовій культурі на порубіжжі з іншими етносами, де спостерігалися сильні впливи або асиміляційні процеси¹³. В етнології дослідження сімейних відносин ґрунтується на визначенні структури і функцій сім'ї. Лише виконання родиною певного комплексу функцій забезпечує її повноцінне існування як соціального інституту. У сучасній українській етнографії досить чітку класифікацію найважливіших функцій сім'ї запропонував А.Пономарьов: 1) функція природного відтворення, яка повинна підтримувати біологічну неперервність суспільства; 2) економічна, яка спрямована на створення і відтворення її матеріальних основ; 3) виховна, яка слугує для передачі дітям соціального досвіду та культурної спадщини; 4) сексуально-емоційна; 5) експресивно-рекреаційна, спрямована на моральну підтримку; 6) етнічного відтворення, яка включає формування етнічної самосвідомості та передачу етнокультурних традицій¹⁴. На думку Р.Чмелика, тут є певні застереження щодо черговості їх перерахування з огляду їх важливості. Кожна сім'я належить до певного підтипу організації шлюбно-сімейних відносин, і, відповідно, перелік функцій буде інакшим, деякі відмирають, інші – з'являються. Це свідчить, на думку дослідника, про їх динамічність, гнучкість і властивість швидко реагувати на найменші структурні зміни в сім'ї¹⁵.

Досліджуючи питання статусу чоловіка в українській сім'ї, доцільно починати з його внеску у ведення господарства, оскільки економічна функція є однією з найголовніших, вона забезпечує матеріальні основи існування української сім'ї.

У малій сім'ї межі між жіночими та чоловічими роботами не такі виразні, в ній існує більша кількість спільно виконуваних робіт. Зокрема, П.Чубинський зазначав, що жінка і чоловік працювали разом під час жнив та сінокосу¹⁶. Специфіка малої форми української селянської сім'ї виявлялася і в спільному вирішенні питань про сімейний бюджет¹⁷.

В основі організації виробничої діяльності української селянської сім'ї лежить статевовіковий розподіл праці. До чоловічих робіт належать обов'язки обробляти поле, виконувати необхідний ремонт у дворі, возити дрова, їздити до млина, доглядати за кіньми, плести пости, мотузки, вози та ін.¹⁸ До постійних обов'язкових чоловічих робіт належали, окрім вищезгаданих, догляд за худобою, пасікою, садком. Чоловік повинен ремонтувати хату, продавати хліб, трусити сажу. "Весною чоловіки орють і сіють. Влітку косять. Як спорають жито, то лущать скибовцем стерню. Це чи не найтяжчий час для селянина, бо вночі ще снопи возить. Після жита чоловіки порають біля вівса, потім коло проса і гречки. Далі молотять. Восени картоплю копають і возять додому, а буряки до заводу. Зимою чоловік їздить "під хуру" – дошки везе, жида якого до вокзалу. До млина їздить, січку ріже, жінці плаття (прання – О.Л.) з річки принесе в хату, порається коло худоби надворі"¹⁹. Тобто, чоловіку відводилися важкі фізичні роботи масштабного господарського характеру. Вважалося, що в українській малій селянській сім'ї чоловік був господарем і організатором господарства, а жінка – лише його помічником²⁰.

Крім своєї роботи, чоловік міг допомагати своїй дружині. Стосовно цього в українському народі існувало кілька поглядів на виконання чоловіками жіночої роботи: 1) чоловік за доброї волі може виконувати жіночу роботу; 2) чоловік за потреби може замінити жінку в господарстві; 3) чоловік не повинен виконувати жіночу роботу. Серед селян побутував і погляд, за якого заборонялося або вважалося ганебним чоловікові виконувати жіночу роботу²¹.

Самі жінки так оцінювали чоловічу допомогу: "У нас хлопці жіночого діла не роблять, бо воно їм наче не підходить. Воно у нього і в руках не так стоїть. Жінка уже зугарніше зробить чоловіче діло, тільки в неї сила мала"²².

Важливим питанням ролі чоловіка в сім'ї є питання його юридичних функцій. В офіційних документах ХІХ ст. чоловік вважався домогосподарем. Термін "домогосподар" – не народний, а походить з офіційного права на позначення юридичної особи, яка представляє сім'ю передусім у виплаті податків²³. У зв'язку з тим, що на чоловіка покладалися основні господарські функції, його найчастіше і вважали домогосподарем, який мав представляти свою родину на офіційному рівні (перед громадою). Однак питання лідерства в українській сім'ї має спе-

цифічне розв'язання. Хоч традиційно главою вважався чоловік, однак у реальному житті фактичним лідером ставав той, хто був здатним краще керувати родиною й відповідати за благополуччя її членів. То ж часто бувало так, що формально главою сім'ї є чоловік, а насправді в домі розпоряджалася жінка або ж назрілі проблеми вирішувалися спільними зусиллями. Це свідчить про демократичну спрямованість традиційної української родини на дотримання рівності взаємин, що характеризуються однаковою участю чоловіка й дружини. Тим більше, що особливістю української звичаєво-правової традиції є те, що після смерті чоловіка-домогосподаря жінка є правонаступницею²⁴.

Споживча підфункція української малої сім'ї полягала в обліку прибутків та в розподілі витрат із загальної каси на повсякденне життя і проведення свят. Прибутки від загальносімейного господарювання знаходилися у голови сім'ї – батька. Усі прибутки від господарства отримував голова сім'ї і вкладав їх у потреби всього господарства. Жінка окремо мала свій прибуток за яйця, кури, сало, масло й полотно. Прибутки від реалізації плодів жіночої праці належали суто господині. Гроші, які отримали дорослі неодружені діти, могли зберігатися у батька і використовуватися на потреби всієї сім'ї, а могли й бути їхньою особистою власністю. Це вже залежало від суб'єктивних чинників, але факт існування індивідуальної особистої власності на кінець XIX ст. є незаперечним²⁵.

Засвідчуючи юридичні права чоловіка в малій українській сім'ї, варто детальніше зупинитися на питанні спільної сімейної власності. На думку дослідників, Л.Калачова, С.Пахмана, О.Єфименко, І.Оршанського. селянська сім'я перш за все була трудовою спілкою, у якій кожний мав право на зароблену частку майна. Голова родини – батько, був лише розпорядником спільної власності і при виокремленні малих сімей та розподілі майна мав діяти за звичаєм: на вимогу сина надавав так званий “виділ”²⁶. Таким чином влада господаря в селянській родині не була абсолютною, що свідчить про неможливість приналежності сімейної власності лише господареві. Це не заперечує значних його прав як розпорядника майном, управителя всієї родини²⁷.

Важливо означити юридичні функції чоловіка, зокрема, під час укладення шлюбу дітей. На основі вивчення весільної обрядовості можна простежити, яка роль відводилася в ній чоловіку. Варто зауважити, що жінці відводилися виключно обрядові функції, в той час як чоловіку – господарсько-майнові. Сватання – це звичаєво-правова процедура, під час якої батьки молодих укладали угоду на шлюб. Так, під час сватання чоловіки обговорювали всі аспекти шлюбу з точки зору господарської угоди. Адже сватання є однією із найважливіших складових шлюбної звичаєвої угоди: “Сватання було центральною подією, ... з погляду звичаєво-юридичного: умова, укладена між батьками на ньому, вже мала певні юридичні наслідки. Щоправда, на сватанні угода тільки укладалася, а вступала в дію лише на третьому етапі шлюбно-весільного договірно-зобов'язального процесу”²⁸. За спостереженням П.Литвиної-Бартош на цьому етапі чоловіки умовлялися, які і кому мають бути подарунки, хто платитиме за музики та за вінчання, який посаг дають за молодою або яке забезпечення буде їй від молодого²⁹. Узагалі всі дії пов'язані з матеріальною стороною весілля контролювалися чоловіками. Адже невиконання шлюбних угод спричиняли юридичну відповідальність і вона покладалася на домогосподаря, так як неодружена молодь переважно до шлюбу не мала господарської самостійності³⁰.

Подекуди на самому ж весіллі чоловіки також мали свої обрядові обов'язки. У деяких місцевостях, наприклад, на Чернігівщині і в районах середньої Наддніпрянщини на весіллі старостували завжди чоловіки-свати, в які брали переважно шановних і заможних чоловіків. Інколи ці функції виконував старійшина села. Певна обрядова роль на весіллі відводилася також брату молодії, який “продавав” свою сестру молодому. Коли молодий з дружком підходили до молодії, брат виступав на перший план і не давав їм підступитися до сестри: “Не смієш так сестри одіймать! Коли хочеш узять її – купи, ми продамо! Дружко кладе гроші, торгуються, підносять брату горілку і він передає кінець хустки молодому і виходить з-за столу”³¹. При під'їзді поїзда молодого до двору молодії на воротах збиралася молодь і не пускала поїзд до двору. Свояки молодії при цьому казали: “Ми не знаємо, що ви за люди такі, що позначені – у нас таких нема; треба спитать батька, чи пускати вас у двір чи ні”³². Але саме з прибуттям поїзда від нареченого в дім молодії починалися розвиватися обрядодії укладен-

ня шлюбу. Відбувалися зустрічі зятя тещею, викуп молодої, обмін подарунками між родинами, проводи нареченої в дім чоловіка³³. У гірських районах Бойківщини, молода при подібній обрядодії зверталася до батька з проханням відкласти весілля, заховати її в коморі від молодого чоловіка і сватів³⁴, визнаючи у такий спосіб батька як голову сім'ї.

Для більшості районів Наддніпрянщини характерним було те, що намітку на молоду одягали не в її домі, а в домі молодого. Ця процедура виконувалася або ж самим молодим або його родичами³⁵. Після завершення весільного циклу у молодої, під час виряджання її в дім молодого, передусім брат ніс відповідальність за цілісність скрині, приданого дівчини. “У молодого підвозять до комори скриню, молодий одчиняє двері, брат із приїжджими уносить привезене в комору, а молодий стоїть у дверях і лічить усе, що уносять”³⁶.

Виходячи з того, що однією з важливих функцій сім'ї є виховна, варто простежити функції чоловіка в цій традиційно “жіночій” сфері.

Специфіка малої української сім'ї полягає в тому, що основний тягар відповідальності за доглядом дітей припадав на жінку. Як писав З.Кузеля, батько, будучи зайнятим виробничою діяльністю, малолітнім дітям приділяв дуже мало уваги. Найбільше турбувалася про дітей мати³⁷. Така ж сама ситуація спостерігається і сьогодні. Так, під час опитування на Черкащині одна з респонденток зазначала: “Мій чоловік каже, що весь вік проробив на тракторі і не бачив як і діти поросли. Уранці йшов на роботу вони ще спали, увечері прийде – уже сплять”³⁸.

Природно, “батьківські таланти” є значною мірою суб'єктивний чинник. Про це свідчить інша інформація: “Весь вік так було, що хлопці більш біля батька крутилися – то на поле, то до млина, то по господарстві разом пораються, та й учаться всьому, а дівчатка вже біля матері всю роботу роблять”³⁹. Трудове виховання дітей розглядалося як основа формування особистості, підготовки майбутніх господарів і матерів. За іншими джерелами, батько починав цікавитися дитиною, коли вона вже дещо розуміла⁴⁰. Досягнувши певного віку, син потрапляв під вплив чоловіка, який готував його до виконання функції годувальника сім'ї та її голови. Батько грав далеко чи не основну роль у покаранні дітей, як в минулому, так і тепер. Більшість опитуваних зійшлися на тій думці, що батько саме в покарально-виховному процесі мав більший авторитет ніж мати. Діти слухали батьківського слова, і у більшості сімей саме слова батька було достатньо, щоб покарати дитину, призупинити її неправильні вчинки: “Я могла налупцювати, на гречку поставити чи ремньом дати, а воно повернеться та знов шкодить. Інше діло, коли гримне батько... духу його боялись, як миші ставали”⁴¹. Пояснення давали просте – батьківський авторитет був більшим, оскільки батько був менше пов'язаний з дітьми, проводив з ними менше часу, а покарання матері, що була весь час коло них, здавалося не таким суворим.

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити такі висновки:

– статус чоловіка в традиційній українській сім'ї відображався через виконувани ним функції в побутово-господарському житті, головним чином через економічну, юридично-представницьку та виховну функції.

– найважливішими є юридичні функції чоловіка, які виявлялися в тому, що чоловік був домогосподарем, був відповідальним за сплату податків й укладав шлюбну (господарчу) та інші угоди тощо. Також ця функція підсилювалася тим, що на офіційному рівні в громаді він був представником від сім'ї;

– не менш важливими є господарські функції, оскільки саме на ньому лежали обов'язки “годувальника” родини. Саме чоловік мав годувати і утримувати сім'ю. Це насамперед проявлялося в розподілі господарських обов'язків у традиційній українській малій сім'ї, де чоловіку відводилися важкі фізичні роботи;

– дещо менше – його виховні батьківські функції, особливо у відношенні малих дітей та дівчаток. Батьківське виховання розпочиналося тоді, коли дітей привчали до робіт. Саме тоді під батьківську опіку переходили хлопчики, яких починали привчати до чоловічої роботи. Але незважаючи на меншу роль батька у вихованні, батьківське слово в сім'ї часто мало вирішальне значення;

– менш важливими були також обрядові функції чоловіка. Вони головним чином зводилися до господарських обрядодій. Чоловік заключав шлюбну угоду, яка носила господарський характер і за невиконання якої на нього покладалась юридична відповідальність, керував

усіма господарсько-грошовими справами на весіллі. Тобто можна сказати, що в обрядовій сфері був певний розподіл – в обрядовому комплексі на перший план виходила жінка, а юридично-договірному комплексі першість належала чоловіку. Так як саме він був представником сім'ї перед громадою.

Досліджувана тема ніяк не вичерпується поданою статтею, бо має свою перспективу в подальших етносоціологічних дослідженнях.

- ¹ Чубинский П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии // “Записки Императорского Русского Географического Общества по отделу этнографии”. – СПб., 1868. – Т. II. – С. 681.
- ² Грушевська К. З примітивного господарства. Кілька завважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1927. – Вип. 1 – 3. – С. 9-45; Грушевська К. Про дослідження статевих громад в первісному суспільстві // Там само. – К., 1929. – Вип. 1. – С. 24 – 33.
- ³ Франко І. Вибрані статті про народну творчість. – К., 1955. – С. 113.
- ⁴ Охримович В. Про родинну спільність в Скільських горах // Народ. – 1890.
- ⁵ Литвинова-Бартош П. Весільні обряди і звичаї у с. Землянці, в Чернігівщині // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1900. – Т. III. – С. 70 – 173.
- ⁶ Кравець О.М. Сімейний побут і звичаї українського народу. – К., 1966. – 197 с.
- ⁷ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – К., 1988. – 190 с.
- ⁸ Пономарев А. . Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине. – К., 1989. – 320 с.
- ⁹ Чмелик Р. Мала українська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. – Львів, 1999. – 142 с.
- ¹⁰ Кісь О. Подружні стосунки у традиційній українській сім'ї (до питання егалітарності) // Етнос. Культура. Нація. – К.-Дрогобич., 1999. – С. 70 – 77.
- ¹¹ Гримич М. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX – початку XX ст. – К., 2004. – 587 с.
- ¹² Чмелик Р. Вказ. праця. – С. 3.
- ¹³ Там само. – С.27.
- ¹⁴ Пономарев А. Вказ. праця. – К., 1989. – С. 211 – 212.
- ¹⁵ Чмелик Р. Вказ. праця. – С. 79.
- ¹⁶ Чубинский П. Вказ. праця. – С. 8.
- ¹⁷ Чмелик Р. Вказ. праця. – С. 101.
- ¹⁸ Чубинский П. Вказ. праця. – С.8.
- ¹⁹ Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (Далі – ІМФЕ). – Ф 1-3 дод. – Спр. 337. – Арк. 3.
- ²⁰ Чмелик Р. Вказ. праця. – С.101.
- ²¹ Центральний державний історичний архів у Києві. – Ф. 2205. – Оп. 1. – Спр. 49.
- ²² ІМФЕ. – Ф. 1-3 дод. – Спр. 232. – Арк. 9.
- ²³ Гримич М. Вказ. праця. – С.167.
- ²⁴ Там само. – С. 190.
- ²⁵ Івановська О. Звичаєве право в Україні: Етнотворчий аспект. – К., 2002. – С. 100.
- ²⁶ Оршанский О. Народный суд и народное право // Исследование по русскому праву обычному и брачному. – СПб., 1879. – С. 75 – 77.
- ²⁷ Гримич М. Вказ. праця. – С. 169.
- ²⁸ Там само. – С. 383 – 384.
- ²⁹ Литвинова-Бартош П. Вказ. праця. – С. 83.
- ³⁰ Гримич М. Вказ. праця. – С. 374.
- ³¹ Литвинова-Бартош П. Вказ. праця. – С. 97, 121.
- ³² Там само. – С. 117.
- ³³ Борисенко В.К. Вказ. праця. – С.96.
- ³⁴ Охримович В. Значение малорусских свадебных обрядов и песен в истории эволюции семьи. // “Этнографическое обозрение”. – М., 1891. – Кн. IX. – С.92.
- ³⁵ Борисенко В.К. Вказ. праця. – С.97.
- ³⁶ Литвинова-Бартош П. Вказ. праця. – С. 111.
- ³⁷ Кузеля З. Дитина в звичаях та віруваннях українського народу // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1907. – Т. 9. – С. 3.
- ³⁸ Зап. автор від Братанич Л.Т у с. Гамарня, Канівського р-ну, Черкаської обл. – 2004.
- ³⁹ Зап. автор від Середи М.У.у с. Гусачівка, Обухівського р-ну, Київської обл. – 2004.
- ⁴⁰ Дерлиця М. Селянські діти // Етнографічний збірник. – Львів, 1898. – Т. 5. – С. 127.
- ⁴¹ Зап. автор від Шпак Н.Д. у с. Григорівка, Обухівського р-ну, Київської обл. – 2004.